

вигляді рівності подати і для поняття: поняття = зміст + обсяг. А втрата існування, про яке мовилося вище, – це ніщо інше, як порожній обсяг поняття.

Отже, “родовід” поняття такий: ейдос (образ), ідея (тут виникає небезпека появи кумира), символ (як захист від кумира), поняття (термін як обмеження інтелігібельних сутностей). Таким є історичний абрис переходу від образу до поняття. Ланкою, що опосередковує цей перехід, став символ. Але кумулятивний ефект історичного розвитку зберігається, а значить символ залишається, але вже не як ствердження існування в своїх окремих проявах, демонструючи зв’язність і породження відповідно до ідеалу, а як заборону на існування всього, що не відповідає ідеалу. Отже, символ зберіг онтичну складову, але – якщо дозволено буде так виразитися – апофатичного змісту, а сутнісну передав поняттю. Тепер боротьбу з кумирами перебрало на себе слово, яке заборону стало виражати терміном.

1. Неретина С., Огурцов А. Пути к универсалиям. – СПб.: Изд-во Русской Христианской гуманитарной академии, 2006. 2. Лосев А.Ф. Проблема символа и реалистическое искусство. – М.: Искусство, 1976. 3. Бочаров В.А., Маркин В.И. Основы логики. – М.: Космополис, 1994. 4. Философский энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1983. 5. Pogląd A. Słownik terminów i pojęć filozoficznych. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 2001. 6. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. – М.: Наука, 1975. 7. Ділі Дж. Основи семіотики. – Львів: Арсенал, 2000. 8. Степанов Ю.С. Семіотика. – М.: Наука, 1971. 9. Домбровський Б. До питання про класифікацію знаків // Вісн. Нац. ун-ту “Львівська політехніка”. – 2004. – № 498. – С. 17–21.

УДК 167.2

Андрій Синиця

Львівський національний університет імені Івана Франка

ЛОГІКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ ТЕОРІЇ “МОВЛЕННЄВИХ АКТІВ”

© Синиця А., 2008

Досліджено вплив теорії “мовленнєвих актів” на розвиток ключових ідей логічної прагматики та стверджується, що введення поняття інтенціональності в сферу логічного аналізу поглибить проблему розуміння – один з найвагоміших філософських аспектів теорії “штучного інтелекту”.

Ключові слова: мовленнєвий акт, логічна прагматика, іллокутивний акт, значення, інтенціональність.

Andriy Synytsya. Logic-philosophical aspects of “speech acts” theory.

The influence of “speech acts” theory on development of key ideas of logical pragmatics is investigated in the article. Author confirms that using of “intentionality” concept in the sphere of logical analysis will deepen the problem of understanding – one of the most important philosophical aspect of “artificial intelligence” theory.

Key words: speech act, logical pragmatic, illocutionary act, meaning, intentionality.

Мова як предмет філософського аналізу здавна привертала увагу мислителів з усього світу. Однак концептуально лінгвістична проблематика сформувалася порівняно недавно в аналітичній філософії. Перші аналітики (Фреге, Рассел, ранній Вітгенштайн) зосередили свою увагу на розробленні синтаксису і семантики мовних виразів, повністю ігноруючи прагматичний аспект мови, без якого побудова адекватних формалізованих мов є не лише неповною, але і не можливою. У працях лінгвістичних філософів Дж. Остіна [1, 2, 3], Дж. Серла [6, 8] та П. Стросона [5] було закладено основи так званої теорії “мовленнєвих актів”, яка предметом свого аналізу розглядає не

штучно сконструйовані мови, а саме природну мову, з врахуванням її синтаксичного, семантичного і прагматичного аспектів.

Сьогодні теорію “мовленнєвих актів” інтенсивно розвивають лінгвісти, філософи і логіки. Щоправда необхідно зазначити, що логіко-філософський підхід до цієї теорії, на нашу думку, залишається недостатньо висвітленим в літературі, особливо у вітчизняній. Тому метою статті буде з’ясування основних моментів впливу теорії “мовленнєвих актів” на формування логічної прагматики.

Передумови виникнення теорії “мовленнєвих актів” були пов’язані, передовсім, з пошуком адекватних переходів від висловлювань природної мови до їх формалізованих еквівалентів, які почали реалізовувати логіки в середині ХХ століття. Стало зрозумілим, що осмисленість і істинність висловлювань залежать від контекстів, в яких вони реалізуються.

Наприклад, коли хтось каже “оголошую вас чоловіком і дружиною”, то істинність цього висловлювання залежить від того, чи має право ця людина поєднувати шлюбними вузами молодят, чи згодні ці молодята одружитись, тобто чи дотримані всі вимоги церемоніалу, який є конвенцією членів спільноти. У разі порушення будь-якої з норм певної суспільної практики завжди постає питання про її легітимність.

Саме тому виникла необхідність показати взаємозв’язок тексту (міркувань певної особи) від контексту (певної ситуації, в якій здійснюється акт висловлювання). Для реалізації цього задуму постала необхідність розширити логічну проблематику: включати в її сферу не лише звичні розділи синтаксису (вивчення відношень між знаками, з яких будується певна мова) і семантики (відношення знаку до предмета його позначення), але й прагматику (відношення між мовною формою, в якій виражаються суб’єктивні наміри, і описом дій, які обумовлені використанням цієї форми, або ж відношення мовних знаків до того, хто їх вживає). Інтересу до проблем прагматики сприяв розвиток модальної логіки (яка досліджує висловлювання з операторами “вірю”, “віддаю перевагу”, “знаю”, “переконаний” тощо). В. Куайн виявив, що модальні (інтенціональні) контексти встановлюють такі відношення між поняттями висловлювання, що їх не можливо аналізувати за допомогою звичайних логічних операцій. Р. Карнап також вважав, що повністю ігнорувати непередметні посилання, які передбачає висловлювання, не можна. Однак, щоб включити їх в аналіз, потрібно було розвинути апарат логіки і запозичити деякі методи суміжних наук.

Прагматика стала точкою перетину логіки, філософії, лінгвістики, психології та інформатики. Логічний аспект прагматики полягає в дослідженні висловлювань про події і факти дійсності. Ефективність логічної прагматики існує лише в тих сферах, де виявлений стійкий зв’язок між формою висловлювань, які виражають певні наміри, того, хто їх використовує, і формою висловлювань, які є їхнім наслідком. Дієвість логічної прагматики існує зокрема під час вивчення так званих практичних силогізмів, які аналізував ще Арістотель. Загальна форма практичного силогізму така:

Агент X прагне отримати А;

Для досягнення А потрібно здійснити дію В

Отже, агент X повинен здійснити дію В.

Перший засновок фіксує ціль, яку перед собою ставить суб’єкт. Другий засновок описує уявлення суб’єкта про засоби, необхідні для досягнення цілі. У висновку вказується конкретна дія, яку повинен здійснити суб’єкт.

Істинність практичного силогізму залежить не лише від форми умовиводу, але і від того, чи компетентна людина, котра його висловлює, від умов, в яких висловлюється практичний силогізм, від адресата цього міркування тощо. Усвідомлення цієї обставини визначило об’єкт логіко-прагматичного аналізу – мовленнєвий акт.

Мовленнєвий акт можна визначити як мінімальну одиницю мовної діяльності, висловлену деяким суб’єктом і осмислену іншим суб’єктом. Під час аналізу мовленнєвих актів використовуються категорії суб’єкта, цілі, інструментів, результатів, успішності, способу тощо. Будуючи теорію “мовленнєвих актів”, аналітичні філософи передусім прагнули розв’язати задачі:

1) на основі досягнень лінгвістики, логіки і філософії виробити спільний підхід до аналізу мовленнєвих актів;

- 2) пояснити механізм функціонування вербальної комунікації на основі атомарних понять теорії;
- 3) розробити релевантну класифікацію (таксономію) мовленнєвих актів і метамову для їхнього опису;
- 4) обґрунтувати важливість “принципу композиційності” Фреге під час пояснення природи мовної взаємодії;
- 5) знайти корелят прагматично орієнтованої мови і інтенціонального за своєю суттю мислення як специфічного психологічного процесу тощо.

Першим зосередив увагу на тому, що ми спілкуємося не за допомогою речень, а мовленнєвих актів, оскільки впливаємо один на одного, англійський філософ Джон Остін.

Застосовуючи так званий метод “лінгвістичної феноменології” до абстрактної категорії значення (слова), Остін пропонує розрізняти такі способи його вживання:

“Зразки смислу

Що-є-значення (слова) “миша”?

1.11. Що-є-значення (слова) “слово”?

1.21. Що таке “миша”?

1.211. Що таке “слово”?

...

2.1. Що-є-значення (фрази) “Що-є-значення”?

...

Зразки безглуздості

1.1. Що-є-значення слова?

1.11. Що-є-значення будь-якого слова?

1.12. Що-є-значення слова взагалі?

1.21. Що таке значення-слова?...” [1, с. 76].

З вищенаведеного неповного переліку стає зрозуміло, що ми можемо говорити лише про значення конкретних слів, а не про значення слова як такого. Загальні імена не мають денотатів, подібно до того, як власні імена – конотатів.

Загалом для методу аналізу Остіна притаманний перехід від положень, що не викликають заперечень, побудованих на основі конвенцій і правил конкретної мовної гри, до підтвердження, в окремих випадках, цієї впевненості описовими фразами. Багато висловлювань, але далеко не всі, вживаються в мові як істинні без апеляції до фактів.

Між поняттями істини і факту, звичайно, існує певне відношення. Але як зазначає Остін, є наявними дві помилкові крайності, до яких може призвести така інтерпретація. По-перше, в “когерентних” або формалістських теоріях використовується положення, що поняття “факту” є альтернативним виразу “істинне твердження”. А по-друге, в теоріях “відповідності” використовується положення, що кожному істинному твердженню повинен відповідати лише один факт [Див.: 2, с. 144–145].

Остін, вслід за Л. Вітгенштайном, пропонує відмовитися від поняття істини і замінити його категорією “достовірності”. Істина не є характерною ознакою змісту висловлювання (предикатом судження), яка може показати, істинне воно, чи хибне. Висловлювання, які відсилають до самих себе, є абсурдні. У категорії “достовірність” передовсім робиться спроба зафіксувати залежність смислу висловлювань, не від метафізичних ідей у дусі Платона, а від реальних ситуацій.

Розвиненіші мови (які мають достатньо сформований синтаксис, морфологію, абстракції тощо) роблять мову зрозумілішою, зручнішою для використання, але не більш істинною. Природна мова є одним з найскладніших, найрозвиненіших утворень з великою кількістю форм мовленнєвих актів.

Висловлювання живої розмовної мови не обов’язково повинні відповідати фактам. У цьому немає необхідності. Їх достатньо просто висловлювати. Метою висловлювання не є, наприклад, вимога відповідати фактам, “коли воно є формулою в численні, коли це перформативне висловлювання, ціннісне судження, визначення, уривок літературного твору...” [2, с. 153].

Традиційний підхід пропонував розрізняти висловлювання з точки зору їх істини чи хиби, тобто відповідності чи не відповідності фактам. У теорії “мовленнєвих актів” Остін пропонує називати такого роду висловлювання “констативами”. Констативи описують дійсність очима третього. Вони дескриптивні по суті. До них необхідно зарахувати більшість положень наукових трактатів.

Окрім констативів існують мовленнєві акти, які не є ні істинними, ні хибними, а безпосередньо впливають на поведінку співрозмовника (накази, вердикти тощо). Їх англійський філософ пропонує називати перформативами (від англ. *perform* – виконувати, здійснювати, представляти).

Перформативні висловлювання “... виглядають як твердження і які граматично ... класифікуються саме як твердження, – але, не являючись безглуздими, не можуть бути ні істинними, ні хибними” [3, с. 264].

Серед перформативів Остін виділяє:

- вердиктиви (виражають рішення, оцінки фактичного стану справ тощо);
- екзерситиви (виражають накази, призначення тощо);
- комісиви (обіцянки, наміри);
- бехабітиви (передають співчуття, вибачення, похвалу, тобто установки соціальної поведінки);
- експозитиви (констатують здійснення процесу, вибачення, доведення тощо, тобто всі результати обговорень).

Остін пропонує оцінювати перформативи з погляду їх успішності або неуспішності. Однак не завжди вдається успішно виконати диференціацію між констативами і перформативами протиставленням істини і хиби, успішності чи неуспішності. Не надто вдалим є і граматичний критерій, згідно з яким перформативні висловлювання мають єдину форму, що не завжди так.

Тому Остін пропонує розподіляти висловлювання в термінах виду акту, який вони виконують. Така структура мовленнєвого акту відрізняється від суб’єктно-предикатної структури речення і виглядає так:

1) локуція (від лат. “*locutio*” – мовлення) – форма, в якій особа може втілити власний іллокутивний намір (можна вжити прямий і непрямий мовленнєвий акти). Локутивний акт містить артикуляцію звуків (акт фонації) і вживання слів, і поєднання їх за правилами граматики; позначення за їх допомогою відповідних об’єктів (акт референції); приписування цим об’єктам відповідних властивостей і відношень (акт предикації);

2) іллокуція (від лат. “*in locutio*” – в мовленні) – основна сила будь-якого мовленнєвого акту та мета, з якою цей мовленнєвий акт вживається. Адже кожен мовленнєвий акт має своєю метою запитання, або відповідь, інформування, запевнення або попередження, наказ, критику тощо. Мовленнєвий акт виступає в ролі іллокутивного акту, якщо його розглядати з погляду його позамовної мети. Узагальнена і цілісна характеристика висловлювання як засобу здійснення іллокутивного акту називається іллокутивною силою висловлювання. Як зазначає П. Стросон “... знання сили висловлювання рівносильне знанню того, який іллокутивний акт, якщо такий взагалі мав місце, був реально здійснений при вимовлянні цього висловлювання” [5, с. 131].

3) перлокуція (від лат. “*per locutio*” – шляхом мовлення) – той результат, який особа прагне отримати, вживаючи мовленнєвий акт. Мовленнєвий акт виступає як перлокутивний акт, якщо ми розглядаємо його в аспекті реальних наслідків.

Теорію “мовленнєвих актів”, запропоновану Остіном, надалі розвинув і значно удосконалив його найвідоміший учень – американський логік і філософ Джон Серл. Він щоправда почав з критики поділу перформативів на вердиктиви, екзерситиви, комісиви, бехабітиви і експозитиви, вважаючи слабкими місцями в таксономії вчителя: змішування поняття іллокутивних актів і англійських іллокутивних дієслів (багато з яких навіть не можна зарахувати до іллокутивних дієслів), відсутність чіткого принципу поділу, змішування категорій, внутрішню різномірність класів дієслів тощо [4, с. 177–180].

Серл пропонує власну класифікацію, яка покликана усунути недоліки класифікації Остіна:

1) асертиви – твердження щодо наявності якихось фактів, подій тощо. Описують деякий стан справ у реальності. Відповідають класу констатив. У загальному смислі збігаються з вердиктивами Остіна;

2) директиви – виражають різного роду накази, команди, вимоги. Спонукають інших учасників комунікації до дії;

3) комісиви – висловлювання, які реалізують обіцянки, прийняття обов'язків. За їхнього допомогою визначаються очікування співрозмовників і тим самим задається контекст наступних мовних і позамовних дій;

4) експресиви – об'єктивована репрезентація внутрішніх станів індивіда, його оцінок поведінки інших людей (коректно – некоректно, правильно – неправильно), за допомогою чого агент висловлювання може впливати на внутрішній стан адресатів висловлювання і змінювати напрям цієї взаємодії;

5) декларативи – висловлювання, спрямовані на зміну деякого існуючого стану справ. Ці висловлювання супроводжують безпосередньо певну дію, націлену на результат (наприклад, формула: “оголошую вас чоловіком і дружиною”).

Між цими видами іллокутивних актів існує взаємозв'язок. Наприклад, наслідком експресив можуть бути і директиви і комісиви. Декларативи в цьому разі можна розглядати як форми реакції на комісиви, або як наслідок експресив. Можливі і інші модифікації взаємозв'язку між цими класами іллокутивних актів, можливі і інші види класифікації іллокутивних актів.

Значна кількість класифікацій пояснюється передовсім складністю адекватного вираження всіх можливих інтерпретацій іллокутивних актів у межах прагматико-аналітичного підходу. Кожен вид іллокутивних висловлювань має свої власні внутрішні характеристики, що є окремою темою для дослідження.

Логіко-прагматичний підхід дає змогу ефективно виявити всі смислові рівні мовної комунікації, що є необхідною умовою їх подальшої формалізації.

Іллокутивний акт (за Остіном) є предметом розгляду однієї з перших статей Серла – “Що таке мовленнєвий акт?” Серль пропонує розрізнити власне іллокутивний акт і пропозиціональне вираження іллокутивного акту. Наприклад, пропозиціональний зміст наказу полягає в характері дії, яку дехто має виконати, а іллокутивний акт – у спробі спонукати до дії.

Іллокутивний акт містить пропозиціональний зміст. Останній виражається деякою іллокутивною силою, в якій можна виділити такі компоненти: іллокутивну мету (найважливіше поняття іллокутивної логіки, що фіксує внутрішньо присутній задум деякого акту), спосіб досягнення іллокутивної мети, інтенсивність іллокутивної мети, умови пропозиціонального змісту, попередні умови, умови щирості та інтенсивність умов щирості. Для кожного з цих понять Дж. Серл разом з Д. Вандервекеном розробляє теоретико-множинне визначення в межах числення мовленнєвих актів [7]. Ще одним визначальним поняттям цього числення є поняття контексту вимовляння, тобто контексту, в якому за допомогою вимовляння виконується певний мовленнєвий акт.

Контекст вимовляння складається з таких складових: того, хто говорить, того, хто слухає, часу, місця і світу вимовляння (безпосередніх характеристик, пов'язаних із здійсненням мовленнєвого акту. Наприклад, психологічних станів того, хто говорить, і того, хто слухає, – їх намірів, бажань, вірувань тощо). Світ вимовляння Серль вводить з наміром подальшого аналізу в категоріях семантики “можливих світів”.

Множина I всіх можливих контекстів вимовляння, будучи власною підмножиною декартового добутку своїх компонентів, визначається за формулою: $I = I_1 \times I_2 \times I_3 \times I_4 \times W$, де

I_1 – всі можливі особи, котрі говорять;

I_2 – всі можливі особи, котрі слухають;

I_3 – моменти часу вимовляння;

I_4 – моменти місця вимовляння;

W – множина всіх можливих світів, в яких можна було б вимовити деякі мовні вирази.

Іллокутивне числення Серла і Вандервекена як основа іллокутивної логіки, яке використовує засоби логічної прагматики, що є необхідною умовою реалізації синтаксичного і семантичного рівнів висловлювань, є одним з найперспективніших напрямів розвитку сучасної логіки. Багато

дослідників з усього світу лише розпочинають аналіз можливостей цієї логіки. Цілком можливо, що в межах іллокутивної логіки, запропонованої Дж. Серлем, будуть отримані відповіді на важливі питання не лише логічної прагматики, чи сучасної логіки, але і філософії загалом.

Іллокутивна логіка є доволі цікавою в евристичному плані, оскільки виключає, зокрема, будь-які посилання на позамовні сутності. Поява іллокутивної логіки знаменує собою зміну аналітичної парадигми філософської логіки постаналітичною, зміну позитивізму постпозитивізмом.

Одним з важливих питань цієї логіки є, безперечно, поняття значення мовленнєвих актів. Розвиваючи думки П. Грайса стосовно категорії суб'єктивного значення (тобто того, що конкретна особа безпосередньо має на увазі), Дж. Серль доходить висновку, що вона обумовлена не лише наміром, але і конвенцією, адже те, що ми маємо на увазі є функцією того, що ми промовляємо. Поняття значення, на думку Серла, неодмінно пов'язане з інтенціональністю: “Значення існує лише там, де є розрізнення між інтенціональним змістом і формою його зовнішнього здійснення...” [6, с. 28].

Поняття інтенціональності, введене Серлем в контекст аналітичної проблематики, призвело до кардинальних змін у цьому напрямі. Адже філософію мови він починає вважати такою, яка повинна ґрунтуватися на філософії свідомості. Мовленнєві акти не існують самі по собі. Лише завдяки зв'язку із свідомістю вони можуть репрезентувати існуючі в світі речі. Теорія репрезентативного змісту мови, на думку Серла, повинна ґрунтуватись на відповідній теорії свідомості. Саме у зв'язку з цим він вводить поняття інтенціональності.

Серль пише: “Іntenціональність є тою властивістю багатьох ментальних станів і подій, з допомогою якої вони спрямовані на об'єкти і стани справ зовнішнього світу” [6, с. 1]. Мовленнєві акти є інтенціональними діями.

Іntenціональні стани пов'язані з мовленнєвими актами, оскільки розрізнення між пропозиціональним змістом і іллокутивною силою поширюється і на них, як і розрізнення між різними напрямками співвіднесення слів і світу (твердження прагнуть зафіксувати відповідність слів світу, а прохання – відповідність світу словам). Кожен мовленнєвий акт супроводжується деяким інтенціональним станом, який виступає умовою щирості мовленнєвого акту. Окрім того, до мовленнєвих актів і інтенціональних станів можна застосовувати поняття умов виконуваності.

Пояснюючи інтенціональність у термінах мови, Серль зовсім не прагнув продемонструвати її мовний характер. Більше того, американський мислитель доводить, що саме мова виводиться з інтенціональності, а не навпаки. Свідченням цього є, зокрема, той факт, що за допомогою мови людина може приховати свої власні думки і переживання, у той час як інтенціональність переживання є первинною і реальною, і збрехати самому собі неможливо.

Можемо зробити висновок, що питання інтенціональних станів неодмінно призвело Серла до розвитку проблеми розуміння, яка є одним з вагомих філософських аспектів теорії “штучного інтелекту”. На жаль, поки що зарано говорити про якісь конкретні успіхи теорії “мовленнєвих актів” в цьому напрямі, хоча аналітико-прагматичний підхід, не розкривши ще до кінця свій потенціал (оформившись у вигляді повністю сформованої наукової концепції), і надалі залишається доволі перспективною сферою для дослідників.

1. Остин Дж. Значение слова // Остин Дж. Три способа пролить чернила: *Философские работы*. – СПб.: Изд-во “Алетейя”: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2006. – С. 76–95. 2. Остин Дж. Истина // Остин Дж. Три способа пролить чернила: *Философские работы* – СПб.: Изд-во “Алетейя”: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2006. – С. 138–155. 3. Остин Дж. Перформативные высказывания // Остин Дж. Три способа пролить чернила: *Философские работы*. – СПб.: Изд-во “Алетейя”: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2006. – С. 262–281. 4. Серль Дж. Классификация иллокутивных актов // *Новое в зарубежной лингвистике*. – М.: Прогресс, 1986. – Вып. 17: Теория речевых актов. – С. 170–194. 5. Стросон П.Ф. Намерение и конвенция в речевых актах // *Новое в зарубежной лингвистике*. – М.: Прогресс, 1986. – Вып. 17: Теория речевых актов. – С. 130–150. 6. Searle J. *The nature of Intentional states* // Searle J. *Intentionality*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – P. 1–36. 7. Searle J., Vanderveken D. *Foundations of illocutionary logic*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985, xi + 227 p. 8. Searle J. *What is a speech act?* – In: “*Philosophy in America*” ed. Max Black. – London, Alien and Unwin, 1965. – P. 221–239.